

IRILIS INSTITUTE FOR
RITUAL AND
LITURGICAL
STUDIES

Yearbook

for Ritual and Liturgical
Studies

Volume 33 | 2017

INSTITUTE FOR RITUAL AND LITURGICAL STUDIES, AMSTERDAM

CENTRE FOR RELIGION AND HERITAGE, GRONINGEN

Yearbook for Ritual and Liturgical Studies

The Yearbook for Ritual and Liturgical Studies is an online journal that annually offers a forum for innovative, national and international research in the field of ritual and liturgical studies.

Editorial Board

Prof. dr. Marcel Barnard (editor in chief, Amsterdam/Stellenbosch), dr. Andrew Irving (Groningen), dr. Martin Hoondert (Tilburg), dr. Mirella Klomp (Amsterdam), dr. Mary E. McGann (Berkeley, CA), prof. dr. Paul Post (Tilburg), prof. dr. Thomas Quartier (Nijmegen/Leuven/Rome), prof. dr. Gerard Rouwhorst (Utrecht/Tilburg), prof. dr. Eric Venbrux (Nijmegen).

Advisory Board

Prof. dr. Sible de Blaauw (Nijmegen), prof. dr. Joris Geldhof (Leuven), prof. dr. Bert Groen (Graz), prof. dr. Benedikt Kranemann (Erfurt), dr. Jan Luth (Groningen), prof. dr. Peter Jan Margry (Amsterdam), prof. dr. Keith Pecklers (Rome/Boston), dr. Susan Roll (Ottawa), prof. dr. Martin Stringer (Swansea), prof. dr. Teresa Berger (New Haven, CT).

Submitting articles

You are kindly invited to submit a manuscript for publication in the online journal Yearbook for Ritual and Liturgical Studies by sending an email to irilis@pthu.nl.

Length

Articles should not normally exceed 8,000 words in length, including any notes, and should be submitted ready for publication. Illustrations (provided that they are free of rights) may separately be sent along. Summaries of dissertations (normally published in the language of the thesis) should not exceed 5,000 words. These should not contain any notes or illustrations.

Language

The Yearbook prefers receiving manuscripts written in English. You can also submit texts written in Afrikaans, Dutch, French or German. In case of an article written in a language other than the author's mother tongue, the text must be corrected at native speaker's level before submission. IRiLiS is not responsible for the quality of the correction, nor can cover its costs.

Stylesheet

When preparing your manuscript, please use the [style sheet](#) with editorial and bibliographical instructions.

Deadline and anonymizing your manuscript

The deadline for submissions is annually on May 1st. Manuscripts should be anonymized by the author prior to submission. If your submission is not anonymized, the editors will return it to you and request you to remove any identifying information.

Peer review

All submitted articles are subject to peer review. If a manuscript is not rejected when first received, it is sent out for review to (a minimum of) two peer reviewers who are part of the series' academic cadre of reviewers. Review by associate editors or staff may compliment this process. This is done according to a double-blinded review procedure, in which the reviewer's identities are withheld from the authors and vice versa. Once reviewers return their reports and recommendations, the editor-in-chief makes a decision (either on his own or in consultation with other editors) on whether to reject the manuscript (either outright or with encouragement to resubmit), to withhold judgment pending major or minor revisions, to accept it pending satisfactorily completed revisions, or to accept it as written. Once a manuscript that is not rejected has been revised satisfactorily, it will be accepted and put into the production process to be prepared for publication.

Editor Joyce Rondaij MA

ISSN 2589-3998

Design Yvonne Mathijsen

DOI 10.21827/5a2e41ccdc3e

Liturgiehervorming Evalueren met behulp van een Theologisch Traditiebegrip

Johan te Velde

De centrale onderzoeksvraag van deze studie luidt: als we de liturgie van de kerk begrijpen als een vorm van traditie, hoe kan dan een theologisch begrip van traditie bijdragen aan de ontwikkeling van evaluatiecriteria voor hervormingen in de liturgie? Anders gezegd: hoe kunnen we het traditiebegrip vruchtbaar maken om het proces van liturgievernieuwing te evalueren? Om op deze vraag een bevredigend antwoord te kunnen formuleren zijn verschillende bouwstenen nodig, die we in twee delen zullen uitwerken. De twee luiken van deze diptiek zijn nauw met elkaar verbonden. Het eerste biedt een aantal theoretische verkenningen over liturgiehervorming, een theologisch traditiebegrip dat in de liturgie tot uitdrukking komt, de factoren die liturgische communicatie belemmeren of bevorderen en over evaluatiecriteria voor liturgische hervormingen. Het tweede luik bevat een zestal casussen, waarin de ontwikkelde theorie uitgeprobeerd wordt.

1 Theoretische verkenningen

1.1 Theologisch traditiebegrip

We hebben in ons onderzoek het verschijnsel van de liturgiehervorming gedefinieerd als de doelbewuste verbetering van alle of de belangrijkste onderdelen van de liturgie van een kerkgemeenschap, zowel het rituele als het spirituele aspect ervan, door of namens de kerkelijke leiding. Wat we willen aantonen is dat de evaluatie van liturgische hervormingen zich moet baseren op een theologisch traditiebegrip, omdat liturgie de belangrijkste verschijningsvorm is van de christelijke traditie. De voor ons betoog noodzakelijke bouwstenen ontleen we aan een analyse van een theologisch traditiebegrip zoals we dit bij de theologen Yves Congar en Walter Kasper vinden. Zij beschrijven traditie als een God-menselijke werkelijkheid met de volgende structurelementen: de zelfgave van God door Christus in de Heilige Geest; de toe-eigening door de mens van elke generatie; en het tussen die twee bemiddelende monument van de traditie, het erfgoed dat actief overgedragen wordt in het traditieproces. In dit proces is sprake van verandering en continuïteit. Beide zijn onscheidbaar met elkaar verweven en dragen gezamenlijk zowel de menselijke werkelijkheid als Gods Woord over. Traditiemonumenten zijn samenhangende complexen van beproefde leer en praktijken die Gods Woord bemiddelen. Hun

---

* J.B. te Velde: *Liturgiehervorming evalueren met behulp van een theologisch traditiebegrip*.

Date of defense: October 13, 2017, Katholieke Universiteit Leuven, Belgium. Supervisor: prof. dr. J. Geldhof.

E-mail: br.johantevelde@willibrords-abbey.nl.

bemiddelende functie kunnen ze alleen uitoefenen op een flexibele, zich aanpassende en vernieuwende wijze. Vanuit het heden wordt, met gelovige ogen en bijgestaan door de Geest, de eigen traditie steeds opnieuw geïdentificeerd en worden de monumenten van de traditie, waaronder de liturgie, herkend en erkend. Zo doen ze waarvoor ze ontstaan zijn: bemiddelen tussen enerzijds Gods zelfgave door Christus in de Geest en anderzijds de mens, de geloofsgemeenschap en de wereld van nu.

1.2 Liturgie als vorm van traditie

Op basis van het aldus verstande traditiebegrip onderzoeken we liturgie als vorm van traditie. Langs vier verschillende wegen betogen we dat liturgie de belangrijkste vorm van de christelijke traditie is. De eerste weg beschrijft liturgie als voortdurende overdracht van de heilswerkelijkheid die Christus is. Op de tweede plaats is de liturgie zelf een manifestatie van de heilsgeschiedenis. Liturgie is een vorm van menselijk ritueel handelen dat binnen de context van geloof en kerk een instrument wordt van Goddelijk, genadevol handelen. Het is een voortzetting van Gods heilswerk dat begon in het aardse optreden van Jezus en dat zijn vervolg vindt in zijn kerk. Ten derde speelt het tijdsaspect hier een grote rol: de verhouding tussen het heden, waarin de liturgie gevierd wordt en het verleden dat overgedragen en herdacht wordt, kan niet los gezien worden van de toekomst van Gods Rijk dat verwacht wordt en waarop geanticipeerd wordt. Op basis van deze heilshistorische benadering kunnen we, ten vierde, stellen dat het liturgische gebed en ritueel van de kerk het heilswerk van Christus ‘in uitvoering’ is en dat de liturgie daarom niet alleen een gezaghebbende bron is voor een gelovig zoeken naar inzicht, maar ook zelf een eerste vorm van theologie beoefenen is. Liturgie is het belangrijkste instrument en monument van de traditie door haar voortdurende overdrachtsproces, maar vooral ook omdat ze in haar vieringen de traditie actualiseert en verwezenlijkt.

1.3 Liturgische communicatie: stagnatie en hervorming

Het God-menselijke communicatieproces dat de liturgie is kent vormen van storing, waardoor de rituele communicatie stopt. We noemen deze storing ‘stagnatie’. Om zichtbaar te maken waarop de liturgiehervorming een antwoord wil zijn, hebben we een zestal liturgische stagnatiefactoren beschreven die zich in dat overdrachtsproces hebben voorgedaan en soms nog voordoen. Ze zijn ontleend aan de constitutie over de liturgie, *Sacrosanctum Concilium*. Het gaat om: de vermindering van de rol van de heilige Schrift; het verminderd besef van sacramentaliteit en symboliek; de in de loop der eeuwen toenemende nadruk op de juridische dimensie van de liturgie en de steeds grotere rol van de rubrieken; de vermindering van het gemeenschapsbesef in de liturgische vieringen; een te dominante en eenzijdige rol van het ambtelijk priesterschap; en de verzwakking van de relatie tussen liturgie en cultuur. De liturgische hervormingen om deze stagnatie op te heffen leiden tot een vijftal reacties of tendensen binnen kerk en theologie. We onderscheiden een richting die de voorconciiliaire liturgie wil herstellen; een die streeft naar een ‘herkatholiseren’ van de hervormde liturgie; een derde die streeft naar het

bevorderen van de officiële hervorming; een vierde die een toenemende inculturatie nastreeft; en een vijfde, de ‘hervorming van de hervorming’, die de liturgische hervormingen wil bijsturen en corrigeren. Bij de hervorming van de liturgie zijn steeds twee dimensies te onderscheiden, namelijk de aanpassing van de rituelen en de vorming en initiatie van de gelovigen op liturgisch gebied.

Vervolgens kijken we naar de rol van de stagnatiefactoren in het proces van de liturgische traditie. We gaan uit van de veel gehoorde kritiek op het gebrek aan sacraliteit in de liturgiehervorming. Deze kritiek hangt direct samen met het traditiekarakter van de liturgie en doet vermoeden dat de liturgiehervorming te weinig met dit traditiekarakter rekening heeft gehouden. We onderzoeken dan het liturgische traditieproces in zijn twee polen, namelijk de actuele liturgische gedachtenis en het liturgische traditiemonument. Dit monument van de traditie, de verzameling liturgische materiaal uit de geschiedenis, is gevormd door de drie structurelementen: het getuigenis van de zichzelf gevende God; de wisselende vormen van toe-eigening daarvan door de gelovigen; en de daartussen bemiddelende liturgische elementen. Liturgie als actueel gebeuren gaat uit van de gedachtenishandeling in het heden, die zich richt op Gods daden in het verleden. Het liturgische gedenken maakt voor zijn actuele viering gebruik van het materiaal van het liturgische traditiemonument. De genoemde stagnatiefactoren blijken in het perspectief van elk van de drie structurelementen van de liturgische traditie actief te zijn. Zij bemoeilijken daardoor de communicatie binnen het liturgische traditieproces, zowel van de kant van de zelfgave van Christus, als van de zijde van de toe-eigening door de gelovige, als in het bemiddelende liturgische traditiemateriaal.

We hebben echter ook gezien dat deze stagnatiefactoren een keerzijde hebben. Hun eigenschap dat ze de communicatie in de viering bemoeilijken, kan binnen een ander perspectief ook positief verstaan worden. Met name vanuit het mysteriekarakter en de eschatologische dimensie van de liturgie kunnen deze factoren duiden op het verborgen en gevoelsmatige karakter van de liturgische heilsoverdracht en op de voorlopige, naar Gods nog uitstaande toekomst verwijzende werking van het liturgische symbool. Bij elk van de stagnatiefactoren zien we een keerzijde, waarbij de betreffende factor een meer aan ervaringen en gevoelens appellerende communicatie mogelijk maakt.

1.4 Evaluatiecriteria voor liturgische hervormingen

Op grond van deze tweezijdige en genuanceerde benadering van de liturgische stagnatie gaan we op zoek naar uitgangspunten en criteria voor liturgische hervormingen. Het gaat om principes waarmee een liturgiehervorming geëvalueerd kan worden, uitgangspunten die kunnen dienen als voorwaarden voor en evaluatiecriteria van hervormingen van de liturgie. Immers, ons onderzoek laat zien dat verbetering van de liturgie een gevolg is van een verbetering van het liturgische traditieproces. De toepassing van de structurelementen van de traditie op het liturgische gebeuren resulteerden dan ook in vier principes c.q. evaluatiecriteria, namelijk: (1) het mysterie van Christus wordt in woord en teken zo volledig mogelijk overgedragen; (2) de mens die deelneemt aan de liturgie kan deze verstaan en

als relevant beleven; (3) de liturgie blijft, met alle hervormingen in de loop van de tijd, dezelfde; (4) de liturgie kent een geleidelijk ontwikkelingsproces. Om deze criteria in de praktijk te toetsen hebben we een zestal casussen uit de liturgiegeschiedenis geëvalueerd met behulp van deze criteria. We noteren als resultaten daarvan dat ze inzicht bieden in de sterke en zwakke kanten van de betreffende liturgiehervormingen en dat ze de diversiteit van soorten hervormingen zichtbaar maken. Tevens maken ze duidelijk dat liturgische hervormingen in veel gevallen, ten onrechte, niet gezien zijn als een vorm van traditie, maar als ‘restauratieprojecten’.

Liturgie is het belangrijkste instrument van de christelijke traditie. Ze is zelf bij uitstek die traditie, dat proces van overdracht van de evangelische werkelijkheid, waarin Gods Geest en de mens onscheidbaar samenwerken. Liturgie is niet door mensen gemaakt, maar wordt in eerste instantie door hen ontvangen. Op basis daarvan, in tweede instantie, leveren zij er hun onmisbare bijdragen aan. Omdat we de traditie dus als wezenlijk voor de liturgie zien, is het noodzakelijk ook het verschijnsel van de liturgiehervorming binnen dit perspectief te plaatsen. Ook liturgiehervorming is een vorm van traditie. De liturgie is altijd in ontwikkeling geweest, ze vertoont een proces van slijtage, veroudering en betekenisverandering en als antwoord daarop aanpassingen, groei en vernieuwing. Liturgiehervorming deed zich voortdurend voor, soms bescheiden en soms op grote schaal, en was als zodanig onderdeel van het geheel van de liturgische traditie. We moeten dus de hervorming en vernieuwing van de liturgie ook bestuderen als vorm van traditie. Dat betekent onder meer dat liturgische aanpassingen nooit alleen maar mensenwerk zijn, maar ook resultaat zijn van de werkzaamheid van de Geest die in de traditie actief is. Liturgische vernieuwingen zijn een vorm van de God-menselijke werkelijkheid die de traditie is en moeten ook op de wijze van de traditie uitgevoerd worden.

Dit laatste betekent, volgens ons onderzoek, dat de hervorming van de liturgie gebaseerd moet zijn op en beoordeeld worden naar de genoemde vier criteria, die ontleend zijn aan die traditie. Liturgiehervormingen moeten de heilswerkelijkheid van Christus in woord en teken integraal overdragen. Ze moeten de relevantie van de liturgie verhelderen voor mensen van elke nieuwe generatie en het verstaan en toe-eigenen ervan bevorderen. Ze moeten geen nieuwe liturgie creëren, maar ervan uitgaan en duidelijk maken dat de vroegere en de huidige liturgie dezelfde is. Ze voeren op voorzichtige wijze en langs geleidelijke weg veranderingen in.

De twintigste eeuw, tijd van ongekende wetenschappelijk en technische ontwikkeling, was meer dan welke eeuw ervoor een tijd van vertrouwen in wat mensen kunnen maken. Toen de kerk gezien de liturgische stagnatie op een aantal punten besloot tot een grootschalige liturgische vernieuwing, lag het voor de hand dat men deze uitdaging vooral als een menselijke verantwoordelijkheid en het werk van menselijke deskundigheid, bekwaamheid en toeleg beschouwde. We kunnen, ruim vijftig jaar na het begin ervan, alleen maar respect hebben voor de uitvoering van dit omvangrijke project waaraan talrijke geleerden en kerkelijke beleidsmakers hun beste krachten hebben gegeven.

Vanuit het onderwerp van onze studie moeten we er echter ook vragen bij stellen. Heeft men wel genoeg rekening gehouden met het traditiekarakter van de liturgie en haar hervorming? Zou men de beoogde veranderingen niet over een veel langere tijd, te denken valt aan meerdere generaties, hebben moeten invoeren, om het traditieproces met aspecten als rijping, receptie en bijsturing voldoende kans te geven? Heeft men voldoende het principe van de identiteit van de liturgie als een ritus door de tijd heen laten meewegen? Heeft men voldoende oog gehad voor het soms irrationele karakter van de liturgische communicatie die mede een gevolg is van haar traditiekarakter?

Liturgische traditie is een dynamisch proces, waarin de heilswerkelijkheid van Christus door de tijd heen wordt doorgegeven aan steeds nieuwe generaties gelovigen. Het is een proces dat gebruik maakt van de bemiddeling van het liturgische traditiemonument. Liturgische traditie is een werk van wederkerigheid, van geven en ontvangen, waarin de toe-eigening een even grote rol speelt als dat wat overgedragen wordt. Liturgische traditie is een werk van de hele gemeenschap, van allen die samen subject en object, participanten van de liturgie zijn. Liturgische traditie vindt plaats in een netwerk van talrijke met elkaar verbonden gemeenschappen en vormt een weefsel dat zich in de loop van de tijd ontwikkelt en dat niet in de geschiedenis, maar in het Rijk Gods tot voltooiing komt. Liturgische traditie kan niet bedacht worden, niet in een theoretische synthese ondergebracht worden. Liturgische traditie is een God-menselijk proces waaraan mensen bijdragen maar dat uiteindelijk niet door mensen gemanaged kan worden. Als liturgische hervorming op de wijze van traditie wil werken, zal zij voort moeten gaan met en mee moeten werken aan dat dynamische, wederkerige, via het liturgisch erfgoed werkende, gemeenschappelijke, niet voltooibare en door de Geest geleide proces. Liturgische hervorming is een onderdeel van de liturgische traditie en deze kenmerken gaan dus ook voor haar op. Een liturgische hervorming kan pas slagen als zij de ruimte biedt aan de traditie om haar werk doen.

2 Casussen

Ons onderzoek van de casussen wijst er in een aantal gevallen op dat men de nodig geachte hervormingen niet als vormen van traditie gezien heeft maar als eenmalig uit te voeren projecten, ter restauratie van een monument. Bij een aantal casussen blijken de betreffende liturgische hervormingen op een of enkele criteria tekort te schieten. Bij de hervorming van de openingsritus van de eucharistieviering, de eerste casus, geldt dat de criteria van het traditiemonument en van de geleidelijkheid onvoldoende in acht zijn genomen. Binnen korte tijd is de ritus van de voetgebeden volledig verwijderd uit de *ordo missae*, terwijl onvoldoende gekeken is naar de mogelijke liturgische betekenis ervan. De tweede casus, de hervorming van het getijdengebed en met name van de completen, laat zien hoe enkele kleinere elementen uit het traditiemonument verwijderd zijn, waarvan de noodzaak niet duidelijk is en die wel een verandering in sfeer en karakter met zich meebrengen. Ook hier zou de weg van de geleidelijkheid de vraag kunnen beantwoorden of deze verandering wenselijk was. Ook bij de derde casus, de hervorming van het sacrament van het vormsel, concluderen we dat een meer geleidelijk in-

voeren van enkele veranderingen in de liturgie beter was geweest. Bij de vierde casus, de hervorming van het feest van Openbaring des Heren, zien we dat de hervormingen goed beantwoorden aan de evaluatiecriteria: het gaat daar om bescheiden veranderingen die de verstaanbaarheid van het feest en de christologische dimensie versterken, die de identiteit niet aantasten en geleidelijk ingevoerd werden. De vijfde casus, de hervorming van de heiligenkalender, laat zien dat deze tekortschiet op de punten van de identiteit van het liturgische traditiemonument en de geleidelijkheid van de hervorming, waardoor mogelijk de kloof tussen volksvroomheid en liturgie verdiept is. In de zesde en laatste casus, de hervorming van de liturgie van de monastieke professie, vinden we dat de vier criteria over het algemeen gerespecteerd zijn.

De zes casussen uit verschillende terreinen van het liturgisch leven van de kerk die we onderzocht hebben geven geen compleet beeld van de liturgiehervorming van *Vaticanum II*. Het merendeel ervan wijst in de richting van de conclusie dat de liturgiehervormers te weinig rekening gehouden hebben met het feit dat de liturgie, en ook de hervorming ervan, een traditieproces is, waarbij hervormingen niet zozeer als een eenmalige restauratie, maar meer als een langdurig, geleidelijk proces plaatsvinden, zodat bijsturing steeds mogelijk is. Het is echter niet ons doel deze liturgiehervorming volledig of zelfs maar voor een belangrijk deel te beoordelen. Het belangrijkste doel van deze studie is het zoeken van hulpmiddelen ten dienste van een dergelijke evaluatie, die gebaseerd zijn op de wetmatigheden van de liturgische traditie.

3 Conclusies

Het werken met de methode van deze aan het traditiebegrip ontleende evaluatiecriteria heeft ons op een viertal aspecten ervan geattendeerd. Allereerst blijkt dat ze elk hun eigen valkuilen hebben. Het christologische criterium vraagt om aandacht voor de verschillende vormen en betekenissen waarin Christus ter sprake wordt gebracht, en de diverse belangen waarvoor het spreken over Christus gebruikt kan worden. Het toe-eigeningscriterium vereist oog voor de diversiteit en de complexiteit van de hermeneutische situatie van de deelnemers. Het identiteitscriterium kent de lastige afweging van het belang van liturgische elementen voor de identiteit van een viering. Het criterium van de geleidelijkheid staat het dichtst bij de praktijk omdat het betrekking heeft op de wijze van invoering van hervormingen. Ook over de onderlinge verhoudingen tussen de criteria valt iets te zeggen. Het tweede en het derde hebben beide een hermeneutische rol. Er is een wederkerige beweging en beïnvloeding tussen enerzijds het christologische criterium en anderzijds de criteria van het ontvangen en van de bemiddeling. Bovendien staan deze onderling in een concurrentieverhouding. Het vierde criterium heeft een methodische betekenis, het betreft de werkwijze van de hervorming en vloeit voort uit de andere drie. Het derde en het vierde hangen nauw samen omdat ze ontleend zijn aan het traditiebegrip in strikte zin.

De vraag of deze evaluatiemethode van liturgische hervormingen wel objectief is, beantwoorden we met een verwijzing naar het dialogische karakter ervan en een drietal daarmee samenhangende argumenten bevestigend. Tenslotte benadrukken we dat de vier afzonderlijke criteria uitdrukking zijn van de ene liturgische traditie. Als we op basis hiervan liturgische hervormingen beoordelen, dan kan er van deze vier gelijkwaardige elementen geen enkele gemist of geminimaliseerd worden.

Tenslotte vatten we in één zin samen wat de primaire conclusie van deze studie is: liturgie is de belangrijkste vorm van christelijke traditie, en de hervormingen van die liturgie moeten daarom geëvalueerd worden met criteria ontleend aan een christelijk traditiebegrip.